www.turkishstudies.net/language

Turkish Studies - Language and Literature

eISSN: 2667-5641

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY
Sponsored by IBU

Research Article / Araştırma Makalesi

Çağatayca Sıra Dışı Bir Hâl Eki Kullanımı*

Usage of an Extraordinary Case Suffixes in Chaghatay

Feyzi Çimen**

Abstract: The usage of case suffixes instead of each other has been an evident situation since the Old Turkish within the history of Turkish language. Even though it is hard to conclude these usages for certain. The possible reasons of uncertainty can be listed as; the relativity of the structure and function (to relate and make connection between verbs and nouns with different functions), influence of foreign languages, reflecting the features of local language to the literary work by the subscriber, formation types of suffixes and shortening of the suffixes. One can encounter unique usage of case suffixes which were not encountered before in diverse texts and dialect collations. The cases that are accepted as a standard today, a case category in these text styles may be observed. These styles are also important in order to understand the category of cases. The late period *Kelile and Dimne* translation of Chaghatay that was copied in 1882 contains an extraordinary usage of case suffix. In this text the usage of accusative instead of genitive and vice versa. Thus the equivalence can be derived as: accusative= accusative; accusative=genitive; genitive=genitive; genitive=accusative. In this article, it will be investigated that if this type of usage of the suffix is alternately or a grammar incident because of the non-absolution of the suffix's function. The examples of these suffixes appeared hundreds of times in a vast volume which were investigated and this grammatical incident's occurrence will be tried to be linked to cause and effect relation by taking the general Chaghatay grammatical rules into consideration.

Structured Abstract: The usage of case suffixes instead of each other has been an evidential situation since the Old Turkish within the history of the Turkish language. One can encounter unique usage of case suffixes that were not encountered before in diverse texts and dialect collations. These styles are also important to understand the category of cases. The late period *Kelile and Dimne* translation of Chaghatay language which was copied in 1882 contain an extraordinary usage of case suffix. In this text the usage of accusative instead of genitive and vice versa. Thus the equivalence can be derived as: accusative= accusative; accusative=genitive; genitive=genitive; genitive=accusative. The usage of case suffixes and suffixes instead of each other has attracted the attention of researchers and literature about the subject was created as a thesis, article, book, etc...

* Bu makale, Trakya Üniversitesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Marmara Üniversitesi, Turkish Studies Dergisi, Uluslararası Balkan Üniversitesi iş birliğiyle 27-30 Haziran 2019 tarihleri arasında Üsküp'te, düzenlenen Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi V (INCSOS-Üsküp-www.incsos.org)'de sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Dr.. Öğr. Üyesi, İstinye Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Asst. Prof. Dr. İstinye University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature

ORCID 0000-0002-3734-7257

fcimen@istinye.edu.tr

Cite as/ Atıf: Çimen, F. (2020). Çağatayca sıra dışı bir hâl eki kullanımı, *Turkish Studies - Social*, 15(1), 107-120. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.39442>

Received/Geliş: 23 October/Ekim 2019

Accepted/Kabul: 25 February/Şubat 2020

Copyright © INTAC LTD, Turkey

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 30 February/Şubat 2020

CC BY-NC 4.0

• general Turkish literature when we classify the different usage of case suffixes instead of each other in the texts written in different volumes and locations, a usage mentioned before was not observed. Extraordinary usage is:

The usage of genitive instead of accusative [+NĠ= +NĠ]

- andağ kim ol öyleriniñ birbiridin pest bülend irmes (10-3,4)
- Humâyūn-fāl Huceste-rāydın bu sözniñ eşitti irse (11a-2)
- Rāy bu sözlerniñ işitti irse tamur-ı keremi hareketke (17b-8)
- Ve kiçeniñ tañ atğunça Serendibğa barmağnı endişesi bilen ötkerdi (23b-8)
- bu sözniñ işitmedün kim (21b-1)

The usage of genitive instead of dative [+NĠ= +GA]

- ol tedbirniñ siyāset dirler (14a-1)
- Şenzebe aydı ki cengniñ men başlamas-men (108b-14)

The usage of accusative genitive instead of genitive [+NĠ= +NĠ]

- ehl-i bātınların dimāğları mu’attar bolğay (3b-5)
- ve olarnı biri Kelile ve Dimne kitābı turur (3b-11)

In Chaghatay, the below table can be observed as examples of genitive usage [+nĠ, +nĠ, Ø] and accusative usage [nĠ, +n, +I, Ø] in exemplary texts.

(Category of Case suffixes)	(Case suffixes used instead)
Genitive +nĠ, +nĠ, Ø	Accusative [+ nĠ] Dative [+GA]
Accusative + nĠ, +n, +I, Ø	Genitive) [+nĠ]

As it can be understood from the table and the examples, the studies on the usage of accusative instead of genitive are known; the usage of genitive instead of accusative was not observed. Even though it is hard to set a rule based on the usage and determine an absolute usage it is plausible to comment:

It is essential to remember that the grammatical rules can be overrun by the speakers. The language studies are constructed upon the written texts with unchangeable and static grammatical rules. However, one should not rule out the oral form that is open to influence and changes. Especially, this is a significant aspect while writing language texts. Mixed language texts are the best examples. Thus, it is a possibility to find traces of features of oral language in written language.

One should also take the author’s initiative into consideration while writing the non-standard language usages. The ethnicity, education, neighbourhood are decisive elements. The local dialect collations’ reflections to the text are observed often. Today, the usage of the Turkish language in Balkans, Iraq, Iran and Cyprus constitutes the best examples of the situation mentioned.

Grammar categories are constant and unchangeable, but on the other hand, they are prone to constant change and development. The transformation of +GA a dative to ablative+DIn +Dan is an example. Especially, accusative and genitive share similarities in both function and form. It is possible to perceive the short form of genitive +In as +nı because of metathesis. Because the letters are the same. The transformation of nasal “n” to normal “n” is well-known. In the same form, two suffixes state a noun phrase. Genitive generally completes the meaning of the noun and accusative’s reflecting the meaning of the noun to verbal noun can be considered as a noun phrase. This makes it possible to use the genitive instead of accusative and vice versa. As a matter of fact, the examples listed above rationalizes this possibility.

The alternative usage of a grammar category suffix’s function’s not becoming absolute which is called alternative suffixes should also be taken into consideration. A wrong usage which is labelled as because of non-standard usage in contemporary Turkey Turkish can be compensated and standardized in Modern Turkish.

The speakers' common tendencies regarding the form and type of relations among words constructed with or without suffixes are the reflection on the texts. In addition, the choice of suffix usage and meanings installed to the word determines the verb ... and verb regime.

When we unite all these aspects no matter what the reason is; the usage styles of accusative=accusative, accusative=genitive; genitive=genitive, genitive=accusative will become an instrument for new perspectives. The new texts that contain such usages will help us to determine more precisely.

Keywords: Chaghatay Turkish, Case Suffixes, Alternate Usage Of Case Suffixes, Accusative, Genitive.

Öz: İsim hâl eklerinin birbirinin yerine kullanılması, Türk dili tarihi içinde Eski Türkçeden beri bilinen bir durumdur. Bu kullanımları kesin bir sonuca bağlamak zor olsa da şekil ve işlev olarak hâl eklerinin birbirine yakın olması (çeşitli fonksiyonlarla isimlerle diğer kelime türleri arasında münasebet kurmak gibi), mahallî dil özelliklerinin müstensih tarafından esere yansıtılması, eklerin oluşma biçimleri, ek kısılması gibi muhtemel sebepler ilk akla gelenlerdir. Farklı farklı metinlerde ve ağız derlemelerinde daha önce tesadüf edilmeyen hâl eki kullanımlarına rastlanmaktadır. Bugün standart olarak kabul ettiğimiz bir hâl kategorisi için bu tarz metinlerde farklı kullanımlar görülebilmektedir. Bu biçimler hâl kategorisinin anlaşılması adına çok önemlidir. 1882 yılında istinsah edilen geç dönem Çağatayca bir *Kelile ve Dimne* tercümesinde sıra dışı bir hâl eki kullanımı vardır. Bu eserde Çağataycada yaygın bir kullanım olan akkuzatif ekinin genitif ekinin yerine kullanılmasının yanında tersi olarak genitif ekinin de akkuzatif ekinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Böylece akkuzatif=akkuzatif, akkuzatif=genitif; genitif=genitif, genitif=akkuzatif denkliği ortaya çıkmıştır. Bu makalede bu kullanımın bireysel bir müstensih tercihi mi, yoksa bir ekin fonksiyonunun kesinleşmemesinden kaynaklanan nöbetleşe kullanım mı (veya ek nöbetleşmesi) başka bir gramer olayı mı olduğu hususu irdelenecektir. 156212 kelimelik hacimli bir metin olan söz konusu eserde yüzlerce defa geçen bu eklerin örnekleri incelenerek ve genel Çağatayca gramerleri göz önünde bulundurularak bu gramer olayının bir sebep ve sonuca bağlanmasına çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Hâl Ekleri, Hâl Eklerinin Birbirinin Yerine Kullanılması, Akkuzatif, Genitif.

Giriş

Hâl ekleri isimler ile isim soylu kelimeler; isimler ile fiiller arasında çok değişik görev ve fonksiyonda münasebet kuran çekim ekleridir. Hâl eklerinin adlandırılması ve adedi hususunda araştırmacılar arasında ihtilaf olsa da hâl ekleri tüm Türk lehçelerinde benzer ilişki biçimiyle benzer eklerle kurulur. Bununla beraber farklı lehçelerde veya ölçünlü bir dilin ağızlarında hâl eklerinin yapı ve fonksiyonunda değişik kullanımlar göze çarpar. Bu standart dışı kullanımlar birçok araştırmaya konu olmuştur. Farklı farklı metinlerde ve ağız derlemelerinde daha önce tesadüf edilmeyen hâl eki kullanımları, hâl kategorisinin anlaşılması adına çok önemlidir. İsim hâl eklerinin birbirinin yerine kullanılması, Türk dili tarihi içinde Eski Türkçeden beri bilinen bir durumdur. Bu kullanımları kesin bir sonuca bağlamak zor olsa da şekil ve işlev olarak hâl eklerinin birbirine yakın olması (çeşitli fonksiyonlarla isimleri fiillere bağlamak gibi), yan ve üst katman etkisi, mahallî dil özelliklerinin müstensih tarafından esere yansıtılması, eklerin oluşma biçimleri, ek nöbetleşmesi gibi muhtemel sebepler ilk akla gelenlerdir.

Bu makalede biz de Türk dili tarihinde daha önce tesadüf etmediğimiz sıra dışı bir hâl eki kullanımı üzerinde duracağız. Çağataycada yaygın bir kullanım olan akkuzatif ekinin genitif ekinin yerine kullanılmasının yanında, tersi olarak, genitif ekinin de akkuzatif ekinin işlevinde kullanıldığı görülmektedir. Böylece akkuzatif=akkuzatif, akkuzatif=genitif; genitif=genitif, genitif=akkuzatif denkliği ortaya çıkmıştır.

Konuya girmeden bu araştırmaya kaynak teşkil eden eser hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Sıra dışı hâl eki kullanımının görüldüğü eser Çağatayca bir *Kelile ve Dimne* tercümesidir. 1882 yılında istinsah edilen eser geç dönem Çağatayca bir nesir (nesir ağırlıklı nazım, nesir karışık)

metnidir. Eserin tam adı *Āsāru'l-Īmāmiyye*'dir (Çağatayca bir Kelile ve Dimne tercümesi).¹ Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te Fenler Akademisi Ebu Rayhan Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Bölümü P11307'de korunmaktadır. Eser 17. yüzyılın son çeyreğinde doğmuş ve 18. yüzyılın başlarında Kaşgar'da yaşayan Molla Muhammed Timur tarafından kaleme alınmış *Kelile ve Dimne* metninin istinsahıdır. Eser kahverengi deri bir ciltle kaplanmış olup vişne renginde meşin bir sırtla takviye edilmiştir. 2+367+2 varaktır. Sayfa boyları 22x36 cm olup nestalik hatla yazılmıştır. Konu başlıkları, noktalar, çizgiler ve istiṣhat için zikredilen Arapça ibareler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Her sayfada 15 satır bulunmaktadır. **Temmet tāriḥ bir miñ üç yüz senesinde uşbu nüsha-i mu'teber safer ayını tōrtünçü küni penşenbe kéçesi mihrbān-ı ḥudāvendī bu fakīr ḥakīr şikesteni ḫolida itmāmğa yētti.** Safer ayının 4. gecesı 1300 tarihi Miladi 15 Aralık 1882 tarihine tekabül etmektedir ki nüsha eserin telifinden aşağı yukarı yüz yıl sonra istinsah edilmiştir. Müstensih "fakir, hakir" sıfatlarıyla ismini geçiştirmiştir.

156212 kelimelik hacimli bir metin olan söz konusu eserde onlarca defa geçen genitif ekinin akkuzatif fonksiyonunda kullanıldığı örnekler incelenerek ve genel Çağatayca gramerler göz önünde bulundurularak bu kullanımın bireysel bir müstensih tercihi mi, yoksa bir ekin fonksiyonunun kesinleşmemesinden kaynaklanan nöbetleşe kullanım mı (veya ek nöbetleşmesi) veya başka bir gramer olayı mı olduğu irdelenecektir.

Hâl ekleri ve eklerin birbirlerinin yerine kullanılması birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve konuyla alakalı çok sayıda tez, makale, kitap vb. araştırmacılar tarafından kaleme alınmıştır. Bu araştırmalar, hâl kategorisini oluşturan eklerin oluşumu, hâl eklerinin standartlaşması, hâl eklerinin fonksiyonları, hâl eklerinin birbirlerinin yerine kullanılması vb. konuları kapsar.

Genel Türk dilinde değişik zamanlarda, farklı hacimlerde ve birbirinden uzak mekânlarda kaleme alınan eserlerdeki hâl eklerinin birbirlerinin yerine kullanımlarını kabaca tasnif edip tabloya döktüğümüzde karşımıza şöyle bir manzara çıkar.²

Birbirleri Yerine Kullanılan Hâl Ekleri

Doğu Türkçesinde (Harezmi Sahasında)³ Hâl Eklerinin Birbirlerinin Yerine Kullanımı

Hâl Kategorisi	Yerine Kullanılan Hâl Ekleri
Yükleme	+GA +nİn, in +DIn +DA
Yönelme	+nı, +n, +I +DA +DIn +nİn, in +n, +IA +çA
Bulunma	+DIn +GA

¹ Eserin diğer nüshaları ve ayrıntılı bilgi için bk. Feyzi Çimen, "Çağatayca Kelile ve Dimne Tercümeleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 33, s. 237-260, İstanbul, 2015.

² Burada birçok araştırmacının sonuçları tablo olarak sunulmuştur. Söz konusu eserlerde aynı gramer kategorisi için birbirinden farklı terim kullanılmış olduğundan kaynaklara referans için kaynakta yer alan terimler korunmuştur. Bu tarz hâl eki kullanımları özel veya standart dışı kullanımlar olduğu için çalışmalara konu olan biçimler sunulmuştur. Burada yer almayan buna benzer şekiller, zikredilmeyen bir başka lehçede de olması muhtemeldir. Araştırmalar devam ettikçe farklı biçimlerin görülmesi olasıdır.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Lütfiye Güvenç, "Harezmi Türkçesinde İsim Hâl Eklerinin Görev Değişiklikleri", *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* 20-25 Ekim 2008, C.II, s. 2081, Ankara, 2013.

	+n, +lA
Ayrılma	+DA +n ₁ , +n, +I +GA +n, +lA
Eşitlik	+DIn

Eski Anadolu Türkçesinde Hâl Eklerinin Birbilerinin Yerine Kullanımı⁴

Hâl Kategorisi	Yerine Kullanılan Hâl Ekleri
Yalın	+(y)I +dA +dAn +(I)n +CA
Belirtme + (y)I, +nI	Yalın (Ø) +(y)A +dAn
Yönelme + (y)A, +GA	Yalın (Ø) +(y)I +dA +dAn
Bulunma+dA	Yalın (Ø) +(y)I +(y)A +dAn +(I)n +CA
Ayrılma +dAn	Yalın (Ø) +(y)A +dA +CA
Vasıta+(I)n, +lA, birle	Yalın (Ø) +(y)I +(y)A +dA +dAn
Eşitlik +CA	Yalın (Ø) +(y)A +dA +dAn

Anadolu Ağızlarındaki Hâl Eklerinin Birbilerinin Yerine Kullanımı⁵

Hâl Kategorisi	Yerine Kullanılan Hâl Ekleri
----------------	------------------------------

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Buran, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Yalın	Belirtme Vasıta Eşitlik
Tamlama	Yalın (Ø) Belirtme Yönelme
Belirtme	Yalın (Ø) Yönelme Bulunma Çıkma
Yönelme	Yalın (Ø) Tamlama Belirtme Bulunma Çıkma
Bulunma	Yalın (Ø) Yönelme Çıkma
Çıkma	Yalın (Ø) Belirtme Yönelme Bulunma
Vasıta	Yönelme Çıkma Eşitlik
Eşitlik	Vasıta

Çağdaş Lehçelerdeki Hâl Eklerinin Birbillerinin Yerine Kullanımı⁶

Dil/Lehçe	Hâl Kategorisi	Yerine Kullanılan Hâl Ekleri
Uygur	Yalın	+I, +DA
Gagavuz		+A, +DA, +DAn
Uygur	İlgi Hâli	=
Gagavuz		+A
Uygur	Yükleme Hâli	Ø, +GA, +DA
Gagavuz		+A
Uygur	Yönelme Hâli	+I, +DA
Gagavuz		Ø, +I, +DA, +DAn
Uygur	Bulunma Hâli	Ø, +din
Gagavuz		+In (nIn, An), +DAn
Uygur	Çıkma Hâli	+DA,
Gagavuz		+A, +I, +DA
Uygur	Vasıta Hâli	+GA, +DA
Gagavuz		+A, +DA, +DAn

Çağatayca'da İlgi Hâli (Genitif) İle Yükleme Hâli (Akkuzatif) Ekinin Kullanımı

Çağatayca'da İlgi Hâli (Genitif) Ekinin Kullanımı

Çağatayca ilgi hâli eki +nıñ, +niñ, +nuñ, +nüñ'dür. Bazen +nİñ yerine bazı ağızlarda +nI kullanılır. Kısalmış genitif eki şeklen +nI akkuzatif eki ile aynı olduğu için 3. Şahıs iyelik eklerinden

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Nevzat Özkan, "Uygur Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde Hal Ekleri Görev Değişikliği", *Tuncer Gülensoy Armağanı*, s. 299-319, Kayseri, 1996.

sonra +n biçimiyle +nİn yerine kullanılır. Men, sen, gibi şahıs zamirlerinden sonra ve *n* ile biten kelimelerden sonra ilgi ekinin +iñ biçiminde kullanıldığı görülür.

Genitif fonksiyon olarak sahiplik, aitlik, yakın münasebet (*Köñlüm-nüñ kuşu*), bir olma veya yapmanın failini (*Kamil mürşid-niñ irşadı*), bir hareketin nesnesini (*Seniñ Teñriñ-niñ ibadetin kılalıñ*) bir parçada bütününü (*Hindistan eliniñ köpreki*), cevher fül ile çekime girerek yüklemi (*Bu ma'la hocanıñdur*) bildirir.⁷ Örneklerde görüldüğü üzere genitif eki çoğu zaman ismi isme; nadiren de ismi fiile (cevher fiile) bağlar. Bu çalışmaya konu olan eserde genitif ekinin kullanım biçimleri şöyledir:

İlgi (Genitif) Hâlinin +niñ Biçimiyle Kullanımı

anıñ üçün kim (13b-7)⁸

anıñ birlen beräberlik kıla'lmaslar (15a-4,5)

özge peygamberlerniñ hıç birlerige bu şıfatlıg söz kılğan érmes 3a-9)

Biliñ ki lāy bile künniñ yüzün sıvap bolmas (5A-1)

her sözniñ çehresi (3b-6)

haqıkat çeşmesiniñ feyzı (4a-11)

ol zemānda Īrān pādşāhlarıniñ sözleri ol til birle irdi (5a-15)

kimniñ fermānı birlen (9b-4)

İlgi (Genitif) Hâlinin +iñ biçimiyle kullanımı

bu bīşe meniñ şikār-gāhım turur (80a-7)

meniñ sözüm saña ne eser kılğusıdur (26b-8)

Şehā ikbāl bahtı cāniñ olsun (122a-1)

men seniñ dék yārniñ müşkilluk (9) bilen qolğa kiltürüdüm āsanluk bilen qoldın ipermegey-men (90a-8,9)

İlgi (Genitif) Hâlinin Eksiz Kullanımı

vahşī cān-verler ve çehār-pālar ve kuşlar tilleridin türlü hikāyetler ve rivāyetler birle beyān kılıpdurlar (3b-15, 4a-1)

Hindistān pādşāhı hizāneside kitābī bar (5a-3)

ol kitāb zamirin eşitip rağbet kıldı (5b-5,6)

endek sāye tapıp āsāyış tutkay-miz tā ki āf-tāb 'anqası mağrib āşiyānesiga meyl kılğay ve andın soñra biz dağı öz menzilimizğa yangay-miz (7a-14,15)

ümīd 'arsası dék vasī' ve tama' meydānı dék kiñrū (8a-7)

Misāfir ve cāy-dārları öz nasıbesi birlen horsend kıldılar (17b-9,10)

İlgi (Genitif) Hâlinin Yükleme (Akkuzatif) Hâli Fonksiyonunda Kullanımı [+niñ= +ni]

andağ kim ol öyleriniñ birbiridin pest bülend érmes (10-3,4)

⁷ Buradaki bilgiler János Eckmann, *Çağatayca el kitabı*, çev. Günay Karaağaç, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005. s. 64-66'dan özetlenmiştir.

⁸ Örneklerin verildiği metin yazma halinde bulunduğu örneklerin geçtiği varak ve satır numarası verilmiştir. Örneklerdeki ilk sayı varak numarasını, ikinci sayı satır numarasını belirtmektedir. Eserin özgün biçimi Özbekistan-Taşkent'te Ebu Reyhan Birüni İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü P11307 korunmaktadır.

Humâyûn-fâl Huceste-râydın bu söz**niñ** eşitti érse (11a-2)

bir kişi heme hünern**niñ** niçük tamām (12) kılıp olar birle ma‘îşet-i meşālihîn kılğusıdur (13a-11,12)

ve ammā pād-şāh hüşyār bolup olar ğarazların ğavriġa yetse ve küllî cüzvî işlern**niñ** yahşı tefтіş kılıp rāstnı yalġandın imtiyāz kılrsa hem dünyā saltanātı bünyādı ħaleldin ħālī bolur ve hem āĥiretde necāt devleti derecāt rif‘atıġa ulanur (15a-12,13,14,15)

Rāy bu sözlern**niñ** eşitti érse tamur-ı keremi ħareketke (17b-8)

ve kiçen**niñ** tañ atġunça Serendibġa barmaġnı endişesi bilen ötkerdi (23b-8)

tā men hem anıñ eṭrāf ve cevābını mülāĥaza kılayın ve ne tedbīr kim ittifāġ (8) etkü-miz durur an**niñ** ihtiyār eyleyin (24a-7,8)

ya’nī ġarīb bolmaġ renc meşāġkatġa özün salmaġ ve yār diyārıdın ayrıлмаġ özini**ñ** otġa salmaġdur (25b-11,12)

bu söz**niñ** işitmedüñ kim (21b-1)

Tileydür-men kim mundın soñ sefer meşāġkatın defterin oġumaġay-sen kim sefer miĥnetini otı kiş**niñ** büşürür (26b-3,4)

Bāzende ol yahşı menzil**niñ** pesend éyledi ve anda ikāmet kıлмаġ**niñ** lāzım bildi. (27a-3,4)

fī’l-ĥāl özini**ñ** bir uluġ taşnı penāhıġa aldı (28a-14)

kiş**niñ** esfel-i sāfilīn pāyesidin a’lā-yı ‘illiyyīn derecesigā ulandurur. (37a-12,13)

ol derende ve cerendeler kim burundın bu bīşen**niñ** ārzü kılr irdiler hemesi aña ġasd eylediler (38b-11,12)

mundaġ ıssıġda bu miġdār uzun yol**niñ** ġat‘ kılduk el-ĥamdu’lil-lāh ki işimiz kifāyet taptı (39b-14,15)

ataları yéne aydı ki bu māl**larniñ** tapmaġda renc tartmadıñızlar ġadriñ bilmesenizler (43b-7)

Üçünçi āhret sevāb**niñ** hāsıl kıлмаġ ve ĥudānı raĥmetiġa öznin vāsıl éylemek (44a-2,3)

Māl**niñ** kimniñ üçün kıldıñ ġabül (44a-5)

vilāyetide pādīşāhī bar irdi kim kām-kār ve ‘ālī miġdār bes zamāne havādisini**ñ** körġen (44b-3)

nāġāĥ kefş-düz belā-yı nāġehān dék kélip āvāz**niñ** tanuy ġaldı (69b2)

Ey miĥmān dostum nālem**niñ** eşitip ve derdim**niñ** bilip ĥālımġa baġ (70a-1,2)

tā sen**niñ** öz ornumda ġoyup (70a-5)

yārımġa ‘özrler aytıp sen**niñ** boşatġay-men (70a-6)

an**niñ** benddin halās kıldı (70a-9)

ustıran**niñ** ġolıġa bérđi (71b-7)

belki heme belāl**larniñ** özimiz özimizge kılduk (72a-11)

tonım**niñ** alıp ġaçmas irdi (72b-1)

bular**niñ** körüp (75b-15)

her kişi kim kıлмаġu iş**niñ** kılsa körmeġü nemerselern**niñ** körer. (77a-2)

Ve bu mesel**niñ** aña keltürdüm(77a-3)
 hemîşe işleri kiş**iniñ** helâk kılmak érdi (77b-3)
 burunraq yılann**niñ** öltürürler (80b-4)
 sen**niñ** körmedim meger yahşılık ve hayr bolğay (85a-10)
 ve mundaķ kişi belâ girdâbığa tüşerdin burun öz**iniñ** halâs sâhiliğa yétkürür (87a-11)
 men hem ol balıķ dék belâ kélürin burun bilsem ğamımn**niñ** yer érdim (88a-14)
 Bul sözni men eşittim érse sen**niñ** andın āġah kılmakğa kélđim (94b-14,15)
 bûlbûl vâķı'aların ve olar münâzaralar**ınıñ** eşitmedüñ bolğay (98b-11)
 Ve men saña şefkatim tolalıkidin bul sözlern**niñ** dédim (112a-1)
 Kuş kördi ki sözler**iniñ** eşitmetmeydürler (112b-4)
 an**niñ** âşikârâ kılmak yahşıdır (115b-5)
 men bu iş**niñ** yahşı tedbîr birle dürüst kıldım (116a-5,6)
 anı yüzidin çibinler**iniñ** uçurur érdi (119b-4)
 ve ol dost diyânetin taşlap temür**niñ** satıp ħarc kılgan érdi (120a-13,14)
 Ol ħiyânetkârdın bul söz**niñ** eşitti (120b-2)
 Yeseñ birin**niñ** tapıp koyğıl birin**niñ** (173a-2)
 muñçan**niñ** bildiler ve ne nasihat-güyniñ sözün kulaklarığa aldılar (218b-2,3)
 bu ħabern**niñ** eşittim érse yurtumdın ümîd üzdüm (315a-14)

İlgi (Genitif) Hâlinin Yönelme (Datif) Hâli Fonksiyonunda Kullanımı [+niñ= +ga]

ol tedbîr**niñ** siyâset dérler (14a-1)

çün kim kimerse bir pād-şahiğa muķarreb boldı, elbette cem'î an**niñ** ħased yerler ve çün sultân anıñ ħakıda tolarak muķarreb érkenin kördiler érse ħileler birle aña ziyân yétkürmek ve yok étmakge küşiş kıılurlar (20b-12,13,15)

Şenzebe aydı ki ceng**niñ** men başlamas-men (108b-14)

Yükleme (Akkuzatif) Hâl Eki ve Kullanımı

Çağatayca akkuzatif hali eki, +nI ekleridir. (*köñlün-ni, ok-nı baş-nı, it-ni, vb.*) 3. Şahıs iyelik eklerinden sonra genellikle +n biçimiyle kısalarak kullanılır. (*okı-n (okunu yerine), suyu-n (suyunu yerine)*) *Şiirlerde kafiye gereği –i şeklinde de olabilir.*

Akkuzatif eki İsmiñ manasını fiile taşır. Bütün geçişli fiiller akkuzatif ekini alabilir, akkuzatif ekini alan kelime cümlede belirtili nesne olur; akkuzatif eki kullanılmayan yapılarıdaki nesne belirsiz olur.⁹ Cümleñin yüklemi geçişli olduğu halde akkuzatif eki almayan kullanımlar da Çağatayca'da yaygın olarak görülür.

Bu çalışmaya kaynak teşkil eden Çağatayca metinde akkuzatif ekinin kullanımı şu şekildedir:

Yükleme (Akkuzatif) Hâlinin +nı Biçimiyle Kullanımı

anda ta'accüb ve ħikmet hezil ve lehv**ni** kıatıp (3b-13)

⁹ Ayrıntılı için bk. Eckmann, age. s.69-70.

zımnıda reng be-reng fâ ‘idelik hikmet ve nasihatlarını derc bitipdürler (4a-1,2)
 anı bildürmeki âsân bolğay (4a-4)
 bu kitābını türük sibaklar birle taşnîf tapkanını beyân kılur-miz. (4b-5)
 ol kitāb nüshasını yahşı hîle birle qolğa keltürüp endek fursatda Hind tilidin Behlevî tilige
 tebdîl kıldı (5a-13,14)
 ol Behlevî nüshanı Nüşirvân qatığa keltürdi (5a-15)
 yerni tutmaqqa tağlarını mıhlar yaratdım ve ba’zı evliyâlarını *evtād* nām atarlar kim ‘âlem
 olar bereketidin ber-pā turur. (8a-4,5)

letâfetlik ağızınızlarını kesâfetliğ nemerselerğa mübeddel kılmañızlar (10a-9)

Ve ol ‘aselni ağızdın yandurup öyleride cem’ kılıp qoyarlar(10a-14)

belki fî’l-hâl tutup anı iki pāre kılurlar. (10b-8)

ol bî-pervā yasavullarını öldürürler(10b-10)

ve heme naqdını hak rızası üçün sadāka eyledin (18a-5)

Yükleme (Akkuzatif) Hâlinin +n Biçimiyle Kullanımı

Ma‘ānî cemālın müşâhede kılmak birle zâhir-bînler közleri münevver (3b-3)

Biliñ ki lây bile künniñ yüzün sıvap bolmas (5a-1)

Nüşirvân saltanat bināsın ol kitāb mutāla’asığa qoydı (5b-3,4)

ol kitāb zamirin eşitip rağbet kıldı (5b-5,6)

hîleler birle Behlevî nüshasın qolğa kiltürüp imām Ebū’l-Hasan ‘Abbdu’llāh ibni Muḳaffî
 kim ‘asr fāzıllarınıñ kāmili irdi aña buyurdı kim anıñ tamāmın Behlevî luğatdın ‘Arabîğa keltürdi
 (5b-6,7,8)

hak ta’ālānı merğ-zār sahnıdağı ‘acāyib masnu’atların ve mahlûqâtların mute’allıq temāşasın
 kılur érdiler. (8b-13,14)

sun’ı ilāhî qalemi su yüziniñ safhasın raqam kılıp durur (9a-5)

Pādışāh arular hucūmın kördi érse vezîrdin sordı (9b-2)

ve olar ahvāl ve keyfiyetlerin her kişidin sordum (15b-15)

zulm qarasın bu cihān yüzidin arıtıp irdi ve ‘adl çehresin (8) ihsān közgöside körsetip érdi.
 (16b-7,8)

Yükleme (Akkuzatif) Hâlinin +i Biçimiyle Kullanımı

Seni ten mülkige şāh itti bî-çün

Teñri meger yarattı seni kim meniñ üçün (36b-5,6)

Yükleme (Akkuzatif) Hâlinin Eksiz Kullanımı

anı içide bir parça harîr üzre néçe suture **haṭ kördi** (20a-1)

ağır **genc kördi** şād ḥandān bolup (46a-3)

şîr eger **tavışkan alğan** bolsa ol hâlde qulanı körse anı taşlap aña yügürür (53b-8)

her kün **yağ ve ‘asel satar irdi** (246a-11)

‘arab bir yarım **dinār berdi** deryā lebide olturdı nān yemekğa meşğul boldı (277b-12)

Yükleme (Akkuzatif) Hâlinin İlgi (Genitif) Hâli Fonksiyonunda Kullanımı [+ni= +niñ]

ehl-i bātınları **dimāğları** mu‘attar bolğay tā her kişi öz havşalasığa lāyık anıñ bī-nihāyet iḥsānı h‘ānıdın behre-mend bolğay. (3b-4,5)

ve oları **nı** biri Kelīle ve Dimne kitābı turur kim Hind hükemāları anıñ ḥāş tarz birle tertīb berip cāmi‘lık bile ve ḥikmet-āmizlik bile yasap durur (3b-11,12,13)

Ol kitāb **nı** mütāla’asığa rağbeti ve meyli bisyār boldı (5a-10)

ve mülāzimleri **nı** her biri bir arığ yaqasında ārām taptılar. (8b-6)

ḥavādiş otunçısı **nı** tişesi anıñ şāḥların kesmekğa yakın yetip durur. (9a-12,13)

ammā buları **nı** bir pādīşāhı bardur (9b-13)

ol dıraht **nı** tübiğa bardı ve zamanī tevaḥḥuf kılıp oları **nı** ordasını ve dergāhını ve olarıñ barmaq kelmağlarını ve pādīşāhlarığa mülāzimet ve hizmetlerini ve fermān-ber-dārlik kılışlarını temāşā eyledi (11a-4,5,6)

barça halāyık **nı** emvālın özleriğa cem‘ kılığaylar.(13b-12)

Ki ‘ömr sürmek **nı** ḥuşulı tapmaq érken yaḥşı at (15b-8,9)

Ve çün pādīşāh **nı** nazarı ol ‘ārif-i dil-āgāhğa tüşti (18b-6)

seniñ ve biz **nı** aramızda burundın dostluğ (94b-6)

ér ornıdın kopup çerāğnı yandurup ḥatunını qaşığa bardı **anı** burnınıñ selāmet kördi der-ḥāl rāst irken dép ‘özü-h‘āhlık tilep kol ayağını yaşıp benddin boşattı ve tövbe kıldı ki mundın narı ol pāk-dāmān pārsā ḥatunını yaman şıfat birle yād kılmağey-men (71a-12,13,14,15)

Üçünçi āḥiret sevābınıñ hāsıl kılmaq ve ḥudā **nı** rahmetiğa öznin vāsıl éylemek (44a-2,3)

uyku leşkeri **anı** dimāğı şāḥnığa toldı érse (18a-2)

Çağatayca ilgi hâli (genitif) [+nİñ, +İñ, Ø] eki almış metin örnekleri ile yüklem hâli (akkuzatif) [nİ, +n, +I, Ø] eki almış metin örneklerini tablo şeklinde sunarsak karşımıza şöyle bir manzara çıkar:

Hâl Kategorisi	Yerine Kullanılan Hâl Ekleri
İlgi Hâli (Genitif) +nİñ, +İñ, Ø	Yükleme (akkuzatif) [+ nİ] Yönelme (datif) [+GA]
Yüklem Hâli (Akkuzatif) + nİ, +n, +I, Ø	İlgi hâli (genitif) [+nİñ]

Sonuç

Buraya kadar verdiğimiz tablolarda ve metin örneklerinde hâl eklerinin birbirlerinin yerlerine kullanımlarını gördük. Tablolardan ve örneklerden anlaşılacağı üzere şimdiye kadar yapılan çalışmalarda akkuzatif ekinin genitif eki fonksiyonunda kullanılması durumu bilinirken; genitif ekinin akkuzatif eki fonksiyonunda kullanılması tesadüf edilmeyen bir kullanımdır. Bu kullanımı kesin bir sonuca bağlamak ve bu örneklerden kesin bir hüküm/kural çıkarmak zor olsa da bazı şeyler söylemek mümkündür:

Gramer kaidelerinin dil konuşurlarının sistemli dil kullanımlarının zapt edilmiş biçimleri olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Dil çalışmaları nispeten sabit ve değişmez genel kural niteliği taşıyan yazılı metinler üzerine inşa edilir. Ancak, dillerin yazılı ve sabit metinleri yanında değişim ve tesire açık aktüel sözlü/ konuşma kısmını da göz ardı etmemek gerekir. Özellikle dil metinlerinin yazıya geçirilme sürecinde bu husus çok belirleyicidir. Karışık dilli eserler bunun en güzel örneğidir. Dolayısıyla konuşma dili özelliklerinin yazıya aksetmesi çoğu zaman vaki olan bir ihtimaldir.

Standart olmayan dil kullanımlarını yazıya geçiren müellif/yazar tasarrufunu da hesaba katmak gerekir. Metni yazıya aktaran müellif veya müstensih'in etnik kimliği, eğitim gördüğü muhit, yaşadığı ve etkilendiği coğrafya belirleyici unsurlardandır. Eseri kaleme alan kişi tarafından mahalli ağız özelliğinin esere yansıtılması Türk dili tarihinde sıklıkla görülen bir durumdur. Bugün Balkanlarda, Irak ve İran'da ve Kıbrıs'ta konuşulan Türkçedeki kullanımlar bu duruma en güzel örneklerdendir.

Gramer kategorileri bir yandan sabit ve değişmezken diğer yandan sürekli bir değişme ve gelişme temayülü gösterir. Datif eki olan +GA'nin +A; ablatif ekinin +DIn +DAn olması gibi. Özellikle akkuzatif ve genitif ekleri hem şekil hem de fonksiyon bakımından benzerlik gösterirler. Genitif ekinin kısaltmış şekli olan +İn metatez sonucu +nı gibi algılanması akıldan uzak bir ihtimal değildir. Çünkü eki meydana getiren harfler aynıdır. Nazal n'nin normal n'ye dönmesi zaten bilinen bir husustur. Aynı şekilde iki ek gramer kategorisi olarak bir tamlama bildirirler. Genitif genellikle ismin manasını tamlar; akkuzatifin ismin manasını fiile taşıması isim-fiil münasebeti bağlamında pekâlâ bir tamlama olarak düşünülebilir. Bu da genitifin akkuzatif; akkuzatifin genitif yerine kullanılmasını mümkün kılar. Nitekim yukarıda sıraladığımız onlarca örnek bu ihtimali akla getirmektedir.

Ek nöbetleşmesi denilen “bir gramer kategorisi ekinin fonksiyonunun kesinleşmemesinden kaynaklanan nöbetleşe kullanımının” da hesaba katılması gerekir. Bugün Türkiye Türkçesinde standart dışı olduğu için “yanlış” olarak ifade ettiğimiz bir kullanım tarihi ve modern Türk dilinde ölçünlü bir biçime tekabül edebilmektedir.

Eklerle ve eksiz biçimde kurulan kelimelerin birbirleriyle olan ilişkisinin şeklini ve niteliğini belirleyen noktalardan biri de dili konuşanların ortak temayüllerin yazıya aksetmesidir. Buna bağlı olarak ekseriyet teşkil eden ek kullanımı tercihi ile kelimeye yüklenen anlamlar fiilin istemini ve rejimini belirler.

Tüm bunları birleştirdiğimiz zaman sebebi her ne olursa olsun farklı kullanım biçimleriyle ortaya koyduğumuz akkuzatif=akkuzatif, akkuzatif=genitif; genitif=genitif, genitif=akkuzatif denkliği hâl kategorisinin anlaşılmasında yeni açılımlara vesile olacaktır. Bu ve bunun gibi kullanımların görüldüğü yeni metinler daha isabetli karar vermemize yardımcı olacaktır.

Kaynakça

- Akartürk, Salman. (2001). “Türkmen Türkçesinde Hal Eklerinin Birbirinin Yerine Kullanılması,” *Türklük Bilimi Araştırmaları = Journal of Turkology Research*, S.10: 359-364. Sivas.
- Başdaş, Cahit. (2001). “Divanü Lügati't-Türk'teki Şiirlerde İsim Hâl Eklerinin Kullanılışları”, *İlmi Araştırmalar*, S.11: 29-40, İstanbul.
- Bayraktar, Sibel. (1999). “Kutadgu Bilig’de Bulunma Hâli Ekinin Fonksiyonları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten [TDAYB Belleten]*, C.I-II, S.42: 9-25. Ankara.
- Boz, Erdoğan. (2007). “Adın Yükleme (Nesne) Durumu ve Tümcenin Nesne Ögesi Üzerine”, *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring: 102-108.
- Çimen, Feyzi. (2018). “Özbekçe Hâl Eklerinin Fiillere Bağlanma Durumları”, *Turkish Studies International Congress on Social Sciences II (INCSOS 2018 Quds) Volume 13/15, Spring: 467-493*.
- Çimen, Feyzi. (2015). “Çağatayca Kelile ve Dimne Tercümeleri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 33, s. 237-260, İstanbul.
- Demir, İmdat. (2014). “Türkçede Belirtme-Yönelme Hâli Ekleri ve Güneybatı Anadolu Ağzlarındaki Kullanımları”, *Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 16, S. 1: 129-147*.
- Demirci, Kerim. (2007). “Türkçedeki Hal Eki Nöbetleşmeleri Üzerine”, *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi: 126-139*, Karaman.
- Eckmann, János. (2005). *Çağatayca el kitabı*, çev. Günay Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, Kemal. (2000). “Eski Türkçe'de Yönelme (Dativ) Hâli Ekinin Yapı, Fonksiyon ve İfadeleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi [İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi] [TDED]*, XXIX. Cilt: 7-76, İstanbul.
- Gülsevin, Gürer. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güvenç, Lütfiye. (2008). “Harezmi Türkçesinde İsim Hâl Eklerinin Görev Değişiklikleri”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim, C.II: 2073-2084*. Ankara: 2013.
- Karahan, Leyla. (tarih yok) “Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genitive) Hali Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”, http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/leyla_karahan_yukleme.pdf.
- Kelile ve Dimne*, Özbekistan Fenler Akademisi, Ebu Rayhan Birünî Şarkşinaslık Enstitüsü, Yazma Eserler Bölümü, P11307, Taşkent, Özbekistan.
- Kirişcioğlu, Fatih. (2000). “Kuzey-Doğu Türk Lehçelerinde Hâl Eklerindeki Varyantlaşma, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, 24-29 Eylül, C.2: 1065-1068, Ankara: 2007.
- Özdemir, Hakan. (2017). “Eski Türkçede İlgi ve Belirtme Durum Ekleri Üzerine” Adlı Makalede Bir Düzenleme, *Journal of Turkish Language and Literature*, Volume: 3, Issue:2, Spring: 155-168.
- Özek, Fatih. ve Sağlam, Bilgit. (2014). “+Dan Çıkma Hâli Ekinin Vasıta ve Bulunma Hâli İşlevi Üzerine”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Fırat University Journal of Social Science, Cilt: 24, Sayı: 2: 13-18, Elâzığ.
- Özkan, Abdurrahman. (2011). “Eski Anadolu Türkçesindeki Bazı Fiillerin Hâl Ekli Tamlayıcıları ve Bu Tamlayıcılarda Zaman İçinde Görülen Değişiklikler”, *Turkish Studies- International*

-
- Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1*
Winter: 521-532.
- Özkan, Nevzat. (1996). “Uygur Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde Hal Ekleri Görev Değişikliği”, *Tuncer Gülensoy Armağanı*: 299-319, Kayseri.
- Özkan, Nevzat. (2001). “Hal Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, *İlmi Araştırmalar*”, S.12:153-165, İstanbul.
- Sev, Gülsel. (2007). *Tarihi Türk lehçelerinde hâl ekleri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şahin, Erdal. (2003). Tarihi ve çağdaş Türk yazı dillerinde hâl ekleri ve işlevleri. Yayımlanmamış doktora tezi, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, İstanbul.
- Tekin, Talat. (2003). “Türkçe İlgi Hâli Ekinin Kökeni Üzerine”, çev. Gökçen Bilgin, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S.13: 157-162, Ankara: 2013.
- Yaman, Ertuğrul. (2000). “Özbek Türkçesinde Tamlayıcı-Fiil İlişkisi ve Bazı Hâl Eklerinin Farklı Kullanılması”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, 24-29 Eylül 2000, C. 2: 1907-1920, Ankara: 2007.